

V. Jean-Paul Sartre

Po tradičním vzdělání na prestižních pařížských školách byl pro **Jeana-Paula Sartra (1905-1980)** zásadní pobyt na Francouzském institutu v Berlíně (1933-1934), kde se seznámil s dílem Husserla, Heideggera a Schelera. Sartra zaujalo především Husserlovo pojetí intencionality, s Heideggerovým myšlením se explicitně vyrovnává ve svém klíčovém díle *Bytí a nicota* (1943). Dílem Hegela a Marxe se Sartre detailněji zabýval až po druhé světové válce, především jej ovlivnil francouzský překlad Hegelovy *Fenomenologie ducha*. Vliv Hegela a Marxe je znatelný v pozdějších Sartrových dílech *Kritice dialektického rozumu* (1960) a *Hledání metody* (1957, úvod ke *Kritice*). Sartre zde kombinuje hegelovsko-marxistickou dialektiku s existencialistickou „psychoanalýzou“, která začleňuje individuální zodpovědnost do třídních vztahů.

Sartrova ontologie

Podobně jako Husserl a Heidegger Sartre odlišuje ontologii a metafyziku, přednost dostává ontologie. Ontologie je primárně popisná, přináší klasifikace, zatímco metafyzika usiluje o kauzální vysvětlení – Sartre konstatuje, že se metafyzika zabývá otázkami, které nemůžeme zodpovědět. Práce *Bytí a nicota* nese podtitul *Fenomenologická ontologie*, deskriptivní metodou zde Sartre postupuje od abstraktního ke konkrétnímu. Při charakteristice Sartrovy ontologie budeme vycházet především z tohoto díla.

Dílo *Bytí a nicota* je uvozeno důkladnou analýzou vědomí. Při studiu obsahů vědomí Sartre navrhuje podobný postup jako Husserl: obsahem vědomí jsou jevy věcí ze světa kolem nás a tyto jevy neodkazují na nějaké skryté pravé bytí, ukazují se tak jak jsou. Je nám dáno pouze bytí fenoménu. Fenomén s sebou ovšem nese důkaz o existenci něčeho cizího, co není vědomím - bytí každého fenoménu. Vědomí nemá v moci bytí těchto fenoménů. Toto bytí, které se jeví (transfenomenální bytí), označuje Sartre jako **bytí-v-sobě**. Naše vědomí (označené jako **bytí-pro-sebe**) umožňuje bytí-v-sobě rozlišení – tím, že se ukazuje jako jev. Vědomí tak pracuje s jistou negací bytí - vědomí činí z bytí-v-sobě fenomény, umožňuje bytí, aby se jevilo, ale vždy v distanci, v časovém posunu. Současně dochází ke konstituci vědomí s jistým zpožděním, formuje se totiž na základě svých obsahů, tedy až následovně za jednotlivými jevy. Důležitá je aktivita vědomí, které získává souhrn obsahů. Vědomí není charakterizováno obsahem, ale svou aktivitou při přístupu k jevům, které zpracovává. Převáděno do běžného života: nejrůznější zákonitosti, souvislosti událostí, které v životě hledáme, přichází vždy až se zpožděním, jen jako zpracovaný obsah vědomí, zatímco okamžik jejich nabytí už uběhl. Sartre tak rozlišuje dvě kategorie bytí (pojmy přebírá z Hegelovy *Fenomenologie ducha*): **bytí-v-sobě** (en-soi) – nevědomé bytí, má předem danou esenci, je definováno svými vlastnostmi - a **bytí-pro-sebe** (pour-soi) – vědomé bytí lidských bytostí, nedá se podobně definovat, je tím, čím není a není, čím je, je nedostatkem bytí. Bytí-v-sobě je identické samo se sebou, pasivní a nehybné, zatímco bytí-pro-sebe je plynulé, dynamické a není identické samo se sebou. Bytí-pro-sebe je spočívá na vnitřní negaci bytí o sobě. V *Bytí a nicotě* nakonec Sartre přidává další kategorii – **bytí-pro-druhé** (pour-autrui) a navrhuje metodu existencialistické psychoanalýzy, která má interpretovat naše jednání tak, aby odhalila základní projekt, který sjednocuje naše životy. Ačkoliv se charakteristiky bytí-v-sobě a bytí-pro-sebe vylučují, v lidských bytostech dochází ke kombinaci těchto dvou nekompatibilních kategorií. V tom spočívá ontologicky založená lidské ambiguita (neurčenost). Sartre mluví o **fakticitě** (spojené s bytím o sobě) a **transcendenci** (charakterizuje bytí-pro-sebe). Naše fakticita je tvořena náhodnou daností naší situace (např. danost jazyka a prostředí, které nás obklopuje). Aktem narození je lidský jedinec zcela nahodile vržen do světa, nevybral si místo a čas ani své pohlaví. Jako individua, která disponují vědomím, překonáváme tuto fakticitu v rámci našeho bytí v situaci. Vždy jsme

ukotvení v jisté konkrétní situaci, která je složena z prvků fakticity a transcendence. Situace je průnikem svobody a fakticity, svobodné pro sebe je konfrontováno s fakticitou o sobě. Svoboda a situace jsou konstituovány recipročně: svoboda je pouze v situaci a situace je pouze skrze svobodu. Vždy přesahujeme naši situaci, do které jsme náhodně vrženi, a právě v tom spočívá ontologický základ naší svobody. Jsme orientováni do budoucnosti, máme svobodnou volbu činnosti. Jak zní slavná Sartrova formulace, jsme „odsouzeni k tomu být svobodní.“ **Svoboda** je tak založena na specifickém způsobu bytí-pro-sebe, který paradoxně spočívá v ontologické nedostatečnosti (v tom, že člověk není, tím čím je – a je tím, čím není). Bytí člověka se liší například od bytí kamene, který je tím, čím je. Představa, že si kámen má vybrat, čím se má stát, je absurdní. Svobodu podle Sartra člověk nemůže získat ani ztratit. Je mu jednou provždy daná. Člověk není svobodný jen v tom, že se nemůže rozhodovat, zda volit, či nevolit. Volíme, i když nevolíme, tvrdí Sartre. Cíl, který jedinec zvolí a realizuje, je jeho projekt. Mění jím svět kolem sebe i sebe sama. Protože volba je nevyhnutelně jeho vlastní, zůstává v ní dokonale osamocen a opuštěn (viz dále Sartrova etika).

Lidská bytost je narozdíl od věcí souhrnem svých projektů, tj. tím, čím se zvolí a učiní. Člověk není ničím předurčen, ani božím stvořením, ani společensko-historickými okolnostmi, ani svými vášněmi, ani svou minulostí. Je nadán bytostnou schopností překročit přítomnou situovanost svého těla a vykročit do budoucnosti, přeběhnout k tomu, co zde ještě není, leda jako možnost. To dokazuje, že člověk není jednoduchá, strnulá totožnost se sebou samým, naopak vždy se nachází mimo sebe, před sebou. V tom tkví negativita lidského bytí, takto chápeme Sartrovo tvrzení, že člověk je tím, čím není.

Sartrovo rozlišení na bytí o sobě a bytí-pro-sebe vede k časté interpretaci jeho myšlení jako dualistického přístupu (viz Descombes), což není přesné. V jeho ontologii se nejedná o dvě substance jako v případě Descarta. Jedině bytí-v-sobě je možné chápat jako substanci, bytí-pro-sebe vystupuje pouze jako negace. Rovněž princip identity je platný pouze pro bytí o sobě, bytí-pro-sebe je definováno svou ne-identitou. Další kategorie, kterou Sartre v *Bytí a nicotě* zavádí, bytí-pro-druhé, vstupuje na scénu, jakmile se objeví jiný subjekt. Druhý nemůže být odvozen ani z bytí o sobě, ani z bytí-pro-sebe, musíme se s ním setkat. Podle Sartra nás druhý odcizuje a objektivizuje, díky němu se mohu stát objektem, který je viděn. Druhý je ten, který mě pozoruje. Zároveň se díky tomuto setkání vracím sám k sobě, chápu se jako svébytný bod (nejenom jako prázdné místo), mohu se tak propracovat k pochopení vlastní existence, k autenticitě.

Sartrova etika

Sartrova etika je v mnoha ohledech úzce propojená s ontologickými koncepty, které jsme si představili. Připomeňme si, že druhý (bytí-pro-druhé) nemůže být odvozen ani z bytí o sobě, ani z bytí-pro-sebe, musíme se s ním setkat. Téma pohledu druhého a setkání s druhým člověkem Sartre detailně zpracoval ve svém literárním díle. Nejznámějším příkladem je divadelní hra *S vyloučením veřejnosti*. Tři postavy díla – Garcin, Inès a Estelle – jsou odsouzeny k bytí-pro-druhé (zásadně konfliktní vztah) a nemohou se vymezit v rámci bytí-pro-sebe. V uzavřeném prostoru stylizovaného pekla jsou navždy odsouzeny být pouze objektem pohledu druhého.

V Sartrově koncepci etiky můžeme rozlišit tři odlišná etická stanoviska. První a nejznámější je **existencialistická etika** zaměřená na autenticitu a snaze vyhnout se odcizení. V tomto pojetí Sartre vychází z předpokladu, že žijeme ve společnosti založené na útlaku a vykořisťování. Primární je role útlaku, který se odehrává na osobní rovině, zatímco vykořisťování je charakterizováno jako institucionální a neosobní. Ačkoliv se Sartre ve svých člancích a eseích z konce 40. a během 50. let zapojil do diskuze o systematickém vykořisťování v kapitalistické a kolonialistické společnosti, vždy se snažil o připsání

zodpovědnosti konkrétním lidem. Sartre neustále zdůrazňoval individuální morální zodpovědnost, i když neopomíjel důležitost role institucí.

Sartrovo pojetí **autenticity** je ontologicky založené na neurčenosti lidské reality, která je tím, čím není (je svou budoucností jako možností) a není tím, čím je (minulost je fakticitou, se kterou je propojena vnitřní negací). Obecně autenticita spočívá v přijetí této situace – nikdy nejsme totožní sami se svým současným stavem, ale jsme za něj přesto zodpovědní. Tvrdí-li někdo „jsem takový, jaký jsem“, jedná se o formu neupřímnosti jako v případě každého determinismu. Neupřímnost spočívá v tom, že si tento člověk odmítá připustit své ontologické založení, není ve shodě se sebou samým a snaží se o únik před zodpovědností. Vzhledem k charakteru lidské situace, která je kompozicí fakticity a transcendence, je možné sledovat dvě formy neupřímnosti. První se snaží potlačit složku transcendence – svobodu volby („nic s tím nemohu učinit“). Druhá pak ignoruje faktický rozměr každé situace („dokážu cokoliv, stačí si to jen přát“). První typ neupřímnosti je častější, druhý je pak obvyklý u lidí, kterým chybí smysl pro skutečnost. Sartre zdůrazňuje v rámci svého existencialistického humanismu, že je vždy možné „něco vytvořit na základě toho, do čeho jsme byli vrženi.“ Sartrovo pojetí by mohlo vést k názoru, že jakákoliv volba může být považována za autentickou, pokud k ní dojde s jasným vědomím náhodnosti této volby a zodpovědnosti, která je s ní spojená. Sartre ovšem vylučuje volbu, která by utlačovala ostatní. Volba musí být vždy spjata se **svobodou** (autentický nacista je oxymoron).

V první části svého díla se soustředil na svobodu individua („vždy s tím můžete něco udělat“), v druhém období, marxisticky orientovaném, se věnoval studiu socioekonomických podmínek, které omezují tuto svobodu („do čeho jsme byli vrženi“). V této druhé fázi už Sartre nechápe svobodu pouze jako definici člověka, ale zabývá se skutečnou možnou volbou v konkrétních situacích. Sartrův postoj se projevil v této době i v jeho aktivní politické angažovanosti ve veřejných diskuzích. Sartre se věnuje kritice systémů vykořisťování - kapitalismu, kolonialismu a rasismu. Stále ve větší míře se věnuje sociální dimenzi individuálního života, politický a etický rozměr jeho práce se prolíná. Zatímco Sartrova existencialistická etika byla založena na ontologické koncepci předložené v *Bytí a nicotě*, jeho druhá etická koncepce – **dialektická etika** – vychází z filozofie dějin, kterou rozvinul v *Kritice dialektického rozumu*. V tomto případě se jedná o etiku založenou na koncepci lidské potřeby. V *Kritice dialektického rozumu* můžeme sledovat proměnu pojetí odcizení, zatímco v *Bytí a nicotě* je to pohled druhého, který mě odcizuje a mění na objekt, zde Sartre zakládá odcizení na hmotě, kterou lidé zpracovávají. Stroj nás odcizuje, protože mi diktuje, co mám dělat, místo toho, aby mi byl k dispozici. Druhá koncepce etiky přidává k prvnímu pojetí specifický kontext a smysl pro sociální podmínky nutné pro správné prožití lidského života.

Třetí Sartrovo pojetí etiky – sám jej nazývá **etika „my“** – se objevilo v rozhovoru s Benny Lévyem (S. osobní tajemník od 1974 do 1980) na konci Sartrova života. Jednalo se o promyšlené některých výchozích tezí etiky autenticity, nicméně tato poslední revize je v písemné podobě nedůsledná a kompletní nahrávky rozhovorů nejsou k dispozici.

Sartrova politika a posun k marxismu

Ve 30. letech Sartre nebyl politicky angažovaný. Po druhé světové válce se ovšem jeho přístup změnil, domníval se, že je jeho povinností věnovat se aktuálním sociálním problémům. V úvodu k prvnímu vydání časopisu *Les Temps modernes* rozvinul své pojetí angažované literatury a zdůrazňoval, že v případě pasivního postoje by se jednalo o nepřímou podporu stávající situace. Je zde třeba zmínit Sartrův nestálý vztah k Francouzské komunistické straně, do které sice nikdy nevstoupil, ale považoval ji za legitimní projev pracujících ve Francii. Jeho nesouhlas se stranou se výrazně projevil až po událostech v květnu 1968. Poté se obrátil k hnutí radikální levice – maoistickému hnutí, i když opět nikdy nebyl jeho řádným členem. Jako příklad konkrétní angažovanosti Sartra můžeme

připomenout jeho postoj v době války v Alžírsku. Sartre tehdy aktivně vystoupil, kritizoval přístup francouzské vlády a napsal na protest hru *Vězňové z Altony* (1959). Na konci padesátých let se Sartre obrací k marxismu. Nejedná se však o naprosté opuštění pozic existencialismu, Sartre se spíše pokouší aplikovat existencialismus na marxismus a vytvořit tak svébytný přístup. Hlavními díly, ve kterých tuto koncepci rozpracovává, jsou *Kritika dialektického rozumu* (1960) a *Hledání metody* (1957, úvod ke *Kritice*). Sartre v těchto dílech kombinuje hegelovsko-marxistickou dialektiku s existencialistickou psychoanalýzou, která zahrnuje individuální zodpovědnost do třídních vztahů. Pojetí **existencialistické psychoanalýzy** se objevuje již v poslední části *Bytí a nicoty*. Sartre charakterizuje tuto metodu v protikladu k „empirické psychoanalýze“ (Freud), která vychází z klinické zkušenosti. Existencialistická psychoanalýza se opírá o fenomenologický popis lidské reality, je možné ji aplikovat na osobnosti živé (Genet) i mrtvé (Flaubert). Freudovská psychoanalýza studuje komplexy získané během dětství, které způsobují patologické chování jednotlivců. Zatímco Freud tyto komplexy považuje za nevědomé, podle Sartra můžeme lidské jednání odvodit z „původní volby“, bytí-pro-sebe je svobodné, volba dovoluje pochopit chování jedinců. Stejně jako freudovská i existencialistická psychoanalýza usiluje o objektivitu, nejedná se o návrat k introspekci. V této souvislosti můžeme zmínit Sartrovu metodu historického zkoumání – **progresivně-regresivní** metodu, kterou definuje v díle *Otázky metody*, založenou na propojení historického materialismu a existencialistické psychoanalýzy. Na jedné straně tato metoda respektuje často zásadní úlohu ekonomických faktorů v historickém vysvětlení, na druhé straně se brání úplné determinaci na základě ekonomie („vždy s tím můžeme něco udělat“). Progresivně-regresivní metodu Sartre aplikoval i ve svých pracích z oblasti literární kritiky, například ve studii o Flaubertovi. Regresivní přístup vede k odhalení historických a socioekonomických podmínek subjektu na základě biografických a sociálních faktů (prostředí, ve kterém člověk vyrostl, charakteristika určitého období), progresivní přístup sleduje proces osobního vývoje daného subjektu (jak se s danými podmínkami vyrovnal). Na Marxově učení obecně Sartra zaujalo zejména studium lidské praxe a odcizení, zaměření na konkrétního člověka, který nejprve jedná a pak poznává. Sartre zdůrazňuje, že hlavní postavení má v současnosti marxismus, ne existencialismus. Marxismus je určující filozofií naší doby a funkce existencialismu je omezena na pomocnou roli při udržování správného – humanistického - směru filozofování.

Sartrovo pojetí umění

Své názory na roli literatury Sartre shrnul v díle *Co je literatura?* (1947). V této sbírce esejů rozvíjí své pojetí angažované literatury, které poprvé zmínil v úvodním čísle časopisu *Les Temps modernes*. Sartre zdůrazňuje, že psaní je formou lidského jednání ve světě a za jeho působení a dopad jsme vždy zodpovědní. S. konstatuje, že současná společnost je stále založena na násilí; útlak a vykořisťování neskončilo s druhou světovou válkou. Sartre odmítá pojetí umění pro umění - spisovatel vždy klade otázky, které mají mravní rozměr. Důraz klade na sociální zodpovědnost umělce a intelektuála obecně. Umění je současně pro Sartre zvláštním druhem komunikace mezi autorem a publikem, které nevede k odcizení nebo objektivizaci.

Literatura vyhovovala Sartrově snaze vyzvat individuálního čtenáře k tomu, aby zkoumal svůj život a vyvaroval se chování poznamenaném neupřímností. Cílem bylo zapůsobit na čtenáře tak, aby se stal citlivějším k utiskování a vykořisťování ve světě, ve kterém žije. Na závěr představení Sartrova myšlení uvedeme příklady sepsání Sartrovy filozofie a literatury. Blízký vztah těchto dvou oblastí je zřetelný v pravděpodobně nejslavnějším S. románu *Nevolnost* (1938). V *Nevolnosti* se objevují mnohá témata, která Sartre později konceptualizuje v *Bytí a nicotě*. Především je třeba zmínit zážitek náhodnosti naší existence, který intenzivně prožívá hlavní hrdina knihy Roquentin. Při pozorování kořene stromu hrdina zažívá nehybnou

přítomnost bytí o sobě, stejně tak pak vnímá i vlastní fakticitu – přítomnost svého těla: „Vidím svou ruku, ležící na stole. Žije – jsem to já. Otevírá se, prsty se roztahují a natahují. Ruka leží na zádech. Ukazuje mi své tlusté břicho. Vypadá jako převrácení zvíře. Prsty jsou nohy. Bavím se tím, že je rozhýbávám, velice rychle, jako nohy kraba, který spadl na záda...Vidím nehty – to jediné ze mne nežije. A kdoví. Ruka se obrací, rozplácne se na břicho, teď mi předkládá záda. Stříbrná, mírně lesklá záda – jakoby záda ryby, nebýt těch zrzavých chloupků a prstních kloubů. Cítím svou ruku. To jsem já, ta dvě zvířata zmítající se na konci mých paží. Má ruka škrábe jedno klepeto nehtem druhého; cítím její váhu na stole, který nejsem já.“ (str. 129)

Doporučená literatura:

- J.-P. Sartre, *Bytí a nicota*, Praha 2006
- J.-P. Sartre, *Existencialismus je humanismus*, Praha 2004
- I. Blecha, *Proměny fenomenologie*, Praha 2007